
BIBÓ-DÍJ 2002

KENDE PÉTER

Mily mértékig tudnak az „egésszel” azonosulni Európa kis és nagy nemzetei?*

Roppant megtisztelőnek tartom, hogy pályatársaim az elmúlt ősön engem tartottak érdemesnek a Politikatudományi Társaság Bibó-díjára. Annál is inkább, mert Bibó István az én számomra több mint jelképes név. Amint ezt már egyszer, kilenc évvel ezelőtt, akadémiai székfoglaló előadásomban elmondtam, a francia Raymond Aron mellett Bibó István volt az a gondolkodó, akinek a problémamegközelítési módszere és társadalomelméleti szintézise a legnagyobb hatással volt rám. Még pontosabban szólva: e két gondolkodó volt az, aki leginkább segített engem abban, hogy világképem a marxista szimplifikációtól a társadalmi folyamatok és a történelmi tények valósághívebb érzékelése felé mozduljon el.

„A tout seigneur tout honneur...” Ezt a mai előadást azért is illendő Bibó István felidézésével kezdeni, mert mind a két, a következőkben tárgyalásra kerülő fogalom – mármint Európa és a modern európai nemzet képlete – központi helyet foglal el Bibó munkásságában. A nemzetet illetően megállapításom aligha szorul bizonyításra. De igaz-e Európa fogalmára nézve is? Nos, elég egy pillantást vetni Bibó műveinek tartalomjegyzékére,

* E fejtegetés egy rövidebb, angol nyelvű változata elhangzott a Magyarországi Európa Társaság 2002. november 29-i szimpóziумán. Az első főrész („Azonosulás”) azonban eredetileg egy francia nyelven írt kommunikáció része volt, s a krakkói Jagelló Egyetem, valamint a párizsi Forum International des Sciences Humaines közös rendezésében tartott konferencián (Krakkó, 2002. szept. 19–21.) került bemutatásra.

hogy mindjárt szembetűnjön, mekkora súllyal jelenik meg benne Európa. Az „európai egyensúlyról” szóló, valószínűleg 1942-ben íródott monumentális kéziratrövidéktől a harminc évvel később magnóba diktált társadalomelméleti szintézisig – amely jellemzően „Az európai társadalomfejlődés értelme” címmel jelent meg a posztumusz kiadásokban – Bibó István politikai gondolatai alapvetően Európa körül forogtak; még a speciális magyar vonatkozások is Bibónál mindig európai keretben, európai összehasonlításban kerülnek tárgyalásra.

Nincs mód arra, s talán nem is szükséges, hogy Bibó István nemzetfelfogását ehelyütt részletesen taglaljam; ezt a munkát éppen nemrégiben végezte el Kovács Gábor,¹ Bibó szellemi munkásságának egyik legjobb ismerője, akivel különösen ebben a tárgyban nem merném felvenni a versenyt. Hadd szorítkozzam tehát ezzel kapcsolatban arra, amit nemrégiben a *Regio* egy körkérdésére válaszolva mondtam: „A modern nemzetfogalomnak ezt a kétarcúságát” (tudniillik, hogy egyidejűleg kulturális és politikai) „mindmáig a legnagyobb érzékenységgel a hazáján kívül sajnos még mindig nem eléggé ismert Bibó István ragadta meg, (akinek) megfogalmazásai, ezek az egyszerre intuitív és tudós szövegek messze fölötte állnak az évtizedek óta a tárgyban publikált nemzetközi szakirodalomnak, e már-már betegesen burjánzó szakirodalom valamennyi termékének, ideértve a legföldicsértebb szerzők legünnepeltebb munkáit is.” Hadd tegyem rá a pontot az i-re, s mondjam meg kertelés nélkül, hogy Bibó István e tárgykörben adott elemzéseit sokkal mélyebbnek, sokkal teljesebbnek, sokkal valóságközelibbnek tartom, mint a Plamenatzok, Gellnerek, Hobsbawmok és Kymlickák összes vonatkozó munkáit, talán csak az egy Hugh Seaton-Watsonnak kegyelmeznék meg ebben az összehasonlításban... A jogtudósnak indult, de végül is a történelmi esszé műfaja mellett kikötő Bibó István ugyanis megértett valamit, amit a többiek alig, azt ti., hogy az egyén és a nemzet kapcsolata alapvetően pszichológiai tény, s mint ilyen vizsgálendő.

Ami mármost Európát illeti, a Bibóra való hivatkozást természetesen megnehezíti, hogy Bibó életében Európa-politikai integrációja éppen csak megindult, de ennek potenciális jelentőségét akkor még elfedte – különösen a keleti térfélen élők szemé elől – Európa politikai kettéosztottsága. A Bibó-szövegek jó ismerőit talán zavarhatja, hogy a korabeli, például Duna-völgyi föderációs tervezgetésekre Bibó István némi szkepszissel tekintett: nem hitt abban, hogy a nemzetek között fennálló rendezetlen problémák az államszövetség-alakítás pusztán tényénél fogva megoldódnak. Amint ezt többször is leírta, „a föderáció olyan, mint a házasság”; s aki ismeri az életet és az emberi lelket, „az tudja, hogy a föderációba is, a házasságba is csak úgy szabad belépni, hogy lehetőleg minden függő kérdést elintézzünk és elrendezzünk, mert különben ezek előbb-utóbb kibújnak,

s az egész föderáció szilárdságát megrendítik (..)“² Ezzel együtt Bibó azt vallotta, hogy „híve az európai államszövetségnek” (ez 1942. évi kéziratának egyik bevezetőjében olvasható), csupán attól nem hagyja magát eltéríteni, hogy „a területi kérdések stabilizálása előfeltétele az európai államszövetség működésének”³, Bibó István munkássága tehát még ebben a témakörben is inspiráló.

Ezzel át is térek az előadásom címében megjelölt téma tárgyalására, amely két ütemben fog végbemenni: előbb az „egész-szel való azonosulást” mint olyat veszem szemügyre, azután pedig a kis és a nagy nemzetek helyzete közötti különbségeket fogom vizsgálni.

I. „AZONOSULÁS”

Kezdem tehát az „azonosulás” fogalmával. Mindenekelőtt azt szeretném világossá tenni, hogy amikor valaki azonosul egy kisebb vagy nagyobb egészszel (intézménnyel, közösséggel), ez nem jelenti, hogy „azonosnak” tartja magát vele, hanem csupán annyit jelez, hogy oda tartozónak nyilvánítja magát, illetőleg hogy a szóban forgó egész céljait, elveit stb. a magáénak is tekintti. Ez a különbségtétel azért fontos, mert mostanában túl sokszor és túl könnyedén esik szó kollektív (pl. nemzeti vagy kisebbségi) „azonosságról”. Mintha bizony a kollektív képződményeknek, nevezetesen a nyelvi vagy etnikai alapon számontartott népcsoportoknak ugyanúgy lehetne önazonosságuk, mint az egyénnek!

Kollektív azonosság... Ideje volna leszámolni ezzel a nagyon is gyanús háttérű és tudományosan megalapozatlan képzelődéssel. Egy kollektivitás, amely az idő folyásával nemcsak biológiailag újul meg, hanem a környező világ hatása alatt is folyvást változik, soha sehol nem marad olyan értelemben „azonos önmagával”, mint az egyén, amelynek erre vonatkozó tudata kiirt-hatatlan ontológiai adottság, olyan szubjektív tényállás, amelyet legfeljebb lelki betegségek (skizofrénia, Alzheimer-kór) kezhetnek ki, s amelynek az agyhalál vet véget. Az ún. kollektív azonosság pusztá metafora, amelyhez szubsztanciát próbálnak hozzárendelni, de ez az ún. szubsztancia csupa szerzett tulajdonságból áll – úgy mint nyelv, gesztusok, ízlések, szokások –, amelyeket az egyén a kultúra közvetítésével sajátít el, de ugyancsak kulturális folyamatok hatása alatt, vagy akár szuverén akaratóból is elvethet magától, hogy más tulajdonságokat vegyen fel. Nem volna-e tehát helyesebb csoportok esetében nem „azonosságról”, hanem „jellegzetességekről” beszélni, amelyeket a csoporthoz tartozó egyedek egy tanulási folyamatban, a spontán vagy kényszerű azonosulás révén, s általában az imitáció mechanizmusainak közvetítésével sajátítanak el, s

őriznek meg mindaddig, amíg más akkulturációs hatások alá nem kerülnek? Ha viszont így van – s szerintem így van –, akkor máris elmosódik a határ „identitás” és „identifikáció” között, mármint abban az értelemben, hogy a kollektív identitásnak nevezett dolog mögött jórészt – vagy talán kizárólag – *identifikációs* mechanizmusok hozamát, azoknak többé-kevésbé stabil *kollektív eredőjét* kell keresni. Amely eredő persze individuális megjelenésében, személyről személyre haladva, nagyon is változó lehet.

Teljes mértékben az egyén csak az archaikus társadalmakban azonosul csoportjával – s ez is inkább hipotézis, mint dokumentált bizonyosság. A társadalom fejlődésével az eredetcsoportok összetettebb hálózatok, társadalmi, gazdasági és politikai „rendszerek” részévé válnak, ami természetesen nem marad hatás nélkül az egyén és a csoport kapcsolatára. A modern társadalmakban minden egyes egyén különféle – rokonsági, települési, foglalkozási, vallási, életkori stb. – csoportok *de facto* „tagja”; ezek a csoportok különféle módon szerveződnek, s más-más módon kapcsolják magukhoz a hozzájuk tartozókat. Hogy milyen mértékben azonosul az egyén ezekkel a csoportokkal, illetve kötésekkel, az részben rajta is múlik, miközben az irányadó mérték az adott társadalmi rendszerre jellemző individualizáció foka szerint nagyobb vagy kisebb. Vannak csoportok, amelyekkel csak annyiban „azonosulunk”, hogy osztjuk ízlésüket, helyeseljük céljaikat, s az általuk nyújtott minták szerint szervezzük meg életünket, illetve annak valamely szegmentumát (mondjuk, a szabadidőnket). Más csoportok irányában ezzel szemben hűségre és szolgálatra érezzük magunkat kötelezve. Leginkább a család, a haza és a vallás tartozik ezek közé, de egyeseknél a politikai hovatartozás is. Az is közismert, hogy az életkörülmények változásával vagy a külvilágban végbemenő fejlemények hatása alatt ugyanaz az egyén más és más célcsoporttal azonosulhat kitüntetett módon, illetve módosíthatja az azokhoz való kötődése hőfokát. A modern világban tulajdonképpen csak egyetlen kollektív kötelék van, amely sem nem bontható fel, sem nem választható voluntarista módon: az pedig az anyanyelv, vagyis a gyermekkorban elsajátított s privilegizált szerephez jutott (családi, helyi, nemzeti) nyelv.⁴ Az aztán már egy másik kérdés, hogy ez a nyelv mennyire köt bennünket egy adott politikai és közigazgatási kerethez.

Ezzel el is érkeztünk a kollektív azonosulásnak ahhoz a kitüntetett – de úgy is mondhatnám, hogy neuralgikus – területéhez, amelyet úgy hívunk, hogy „nemzet”. Többé vagy kevésbé mindenki egyetért abban, hogy a modern korra jellemző kollektív azonosulások közül, legalábbis Európában, a nemzetnek nevezett politikai – és részben kulturális – entitáshoz való tartozás érzése lett az, aminek az érzelmi hőfoka a legnagyobb, s ami mint a köteletség vagy a hűség forrása – belső kényszere – leg-

inkább jelen van az egyén választásaiban, illetve annak spontán önbesorolásaiban. Előbb vagyok magyar vagy francia, s csak ezt követően sorolom magam a munkások, a tanárok, a zenészek vagy a futballisták közé. A nemzetiség tehát nagyon átfogó keret – mindamellettt vitatható, hogy csakugyan nincsen-e a modern világban más, hasonlóan átfogó vagy éppen nála is átfogóbb csoportkeret? Hogy állunk például a vallási krédóval vagy a forradalmi eszmékre épülő politikai kötődésekkel? Vagy azokkal a mozgalmakkal, amelyek környezetvédelmi vagy karitatív szellemben gyakorolják az *emberiség* vallását? Igaz-e, hogy ezekből a XX. század végére minden internacionalista töltés kiveszett, s ennél fogva nemigen állíthatók egy sorba a nemzeti kötéllel, az ahhoz kapcsolódó érzés erejével? De még ha ebben a képzeletbeli versenyben egyértelműen a nemzetet nyilvánítanánk is győztesnek, akkor is felvethető volna a kérdés, hogy *kizárólagos* jellegű-e a nemzeti lojalitás, más szóval hogy a saját nemzetemhez való erős érzelmi kötődés és a hűség nem kapcsolható-e össze nemzetek feletti szolidaritással és elkötelezettséggel? Ez a kérdés pontosan az európai integráció kapcsán kell hogy foglalkoztasson minket, s vár tehát közelebbi elemzésre.

Nézzük előbb a nemzetet mint kötést. Nyilvánvaló, hogy ez a dolog a gyerekkorban, ha nem is a születéssel, de az eszméléssel, a világra való ráébredés pillanatával kezdődik. Egy iskolás gyerek számára, legalábbis Európában, az ország és a nyelv, amelyhez tartozik, ugyanolyan közvetlenül megélt adottság, mint az, hogy fiú-e vagy leány, s hogy vannak-e szülei. (Persze vannak külföldön születettek, de ezzel most ne bonyolítsuk a képletet.) Az alaphelyzet tehát az, hogy magyarnak, dánnak, lengyelnek vagy franciának születek, mint ilyen eszmék rá a társadalmi életre, s csak a továbbiakban szerzett tapasztalataim nyomán fedezem fel, hogy vannak más nemzetek is, hogy ez a születési adottság nem ugyanolyan visszavonhatatlan, mint az, hogy fiú vagyok-e vagy leány, mindenesetre nincs ugyanúgy beleírva a génjeimbe, tehát a természetembe, mint amaz. A születési adottságot nemzeti identitásnak elnevezni nyilvánvalóan visszaélés a szavakkal, ámbár kétségtelen, hogy a különböző nemzetek tagjait – az általuk beszélt nyelven túl – különféle beidegzettségük (pl. gesztusok), ízlésbeli különbségeik (pl. az étel megítélésével kapcsolatosan), vagy ahogyan Norbert Elias mondja, a *habitusok* sajátossága is⁵ megkülönbözteti egymástól. Minthogy Bibó-díjasként szólalok meg itt, hadd jegyezzem meg, hogy Bibó a maga részéről soha nem beszél nemzeti „identitásról”, még a „nemzeti sajátosság” fogalmát is lehetőleg kerüli, ezzel szemben foglalkoztatja őt az *eszmék* (pl. a demokratikus eszme) önazonossága, valamint az eszmék deformálódásából eredő problémák. De ezt csak zárójelben említem.

Visszatérve mármost előbbi gondolatmenetemhez, vagyis a nemzetemmel való azonosulás geneziséhez: van tehát egy szü-

lőföldhöz kötött és a családi, iskolai (stb.) környezet által közvetített alapadottság, de mire felnövök, mire önálló személlyé válok, észreveszem, hogy a nemzetemmel való érzelmi és politikai viszonyomat én magam is alakítom, s ha – mondjuk – magyar vagyok, ez részben azért is van, mert az *akarok* lenni. S ekkortájt döbbenek rá arra, hogy ún. nemzeti azonosságom voltaképpen nem más, *mint egy spontán asszimilált kultúra és egy többé-kevésbé tudatosan végrehajtott azonosulás közös eredője*. Vagyis miközben fiú vagy leány természetből fogva vagyok, akár mennyire kapálódznom is ellene, magyar vagy dán vagy francia azáltal vagyok, hogy annak tekintem, annak akarom tekinteni magam, s még az is, aki – nemzeti szempontból – kettős kötöttségben él, lelke mélyén többnyire eldönti, hogy mennyire ez és mennyire az, hogy mégis miért inkább ez, mint az...

Amire e gondoltsor révén ki akarok lyukadni, az mindössze annyi, hogy mint minden kollektív azonosulásnak, a nemzet vállalásának is van egy voluntarista komponense. Lényegében erről szól Benedict Anderson nacionalizmus-elemzése és valami ilyesmit sugall Hobsbawm is.⁶ Ebből viszont az következik, hogy az az átfogó politikai-kulturális közösség, amellyel kitüntetett módon azonosulok, lehet *más jellegű* is, mint a jelen pillanatban adott államnemzet. A fő azonosulás egyesek számára – gondolok itt bizonyos kisebbségi népcsoportokra – maradhat nemzet alatti szinten. Mások esetében kiléphet a nemzet fölé. Egy nemrég közzétett, a köztársasági eszme jövőjét latolgató tanulmányomban a következőket írtam: „Ha a nemzetet – bármely modern nemzetet – összekötő társadalmi szerződés sarkpontja a jog és a szabadság univerzális elveiben való egyetértés, a Habermas által „alkotmányos patriotizmusnak” nevezett érzés, *akkor* az együvé tartozás politikai érzülete, amely az elmúlt két évszázadban elsősorban a nemzeti identitás formájában jelentkezett, a történelmileg adott nemzeti határokon túl kiterjeszhető mindazon államok politikai-emberi-polgári-civil közösségére, amelyek ugyanezen elvekben megegyeznek. Ez a kijelentés mint látjuk, feltételes – »ha...akkor...« –, s Európa jövője, amely e lehetséges fejlődési trendnek első kísérleti terepe, nyilvánvalóan e feltétel teljesülésén múlik.”⁷

Az egyik nagy kérdés itt persze az, hogy a fentiekben munkahipotézisként felvillantott újfajta „alkotmányos patriotizmus” miért éppen Európához kapcsolódjék – miért inkább Európához, mint egy más kontinensekre is kiterjedő, még átfogóbb államközösséghez, mondjuk például az Atlanti Szövetséghez? A válasz egyáltalában nem olyan evidens – miközben másrészt mintegy ösztönszerűen érezzük, hogy bármily megalapozott legyen is a kollektív többes számnak ez a kiterjesztése, a dolog csak bizonyos dimenzió *belül* működőképes. Európa mellett továbbá még szól az is, hogy civilizációs és – bizonyos fokig – kulturális közösség, amelyet valamilyen szélesebb értelemben

a közös történelem formált, s amelynek tagjait – beszéljenek bár harminc különféle nyelvet! – összekapcsolja a földrajzi közelség, a kommunikációs eszközök kontinentális hálózata, a települési formák és életmódok hasonlósága, a kölcsönös kíváncsiság hajtotta tömegturizmus, s még számos más tényező. Az az érzés, hogy „európaiak vagyunk”, s hogy közünk van egymáshoz, sokkal kevésbé absztrakt, sokkal kevésbé spekulatív jellegű, mint – mondjuk – a világpolgárság eszméje.

Itt azonban egy nagy nehézséggel találjuk szemben magunkat. Azonosulni (a szó politikai értelmében) csak valami ténylegesen létező politikai entitással lehet, valamivel, aminek határai vannak, s ami – más entitásokkal találkozáskor – összehangolt cselekvés formájában jelzi különbözőségét, s áll ki érdekei mellett.⁸ Attól, hogy civilizációs közösséget képez, még sem Európa, sem a szélesebb értelemben vett Nyugat nem áll össze olyan entitássá, amellyel politikailag azonosulni lehetne. Attól sem válik azzá, hogy többé-kevésbé tudatában van közös érdekeinek, illetve hogy e tárgyban nívós vitákat folytat erre alkalmas intézmények keretében. Az Európai Uniónak nevezett politikai-jogi-gazdasági entitás még földrajzilag sincs igazán lehatárolva; nyílt vita tárgya, hogy közép- vagy hosszabb távon egy Törökországnak vagy egy demokratizált Ukrajnának helye van-e benne?⁹ Európa lehatárolásának van azonban még egy ennél is nagyobb akadálya: nevezetesen az európai gondolkodásmódnak, vagy veretesebben szólva „az európai szellemnek” az a hajlama, hogy *egyetemes emberinek* tételezze magát. Ez magában véve nem hiba, hiszen ettől tudott az európai emberek kultúrája egyetlenes értékek forrásává válni; ugyanakkor az „egyetemessel” való azonosulás megnehezíti az európaiak számára, hogy az egyetemestől elkülönülő partikuláris entitásként viselkedjenek a nemzetközi politikában, vagy ha úgy tetszik, „a népek színterén”. Az Amerikai Egyesült Államokat, Európának ezt a messzire szakadt gyermekét, ugyanilyen megfontolások szemmél láthatóan nem bénítják: ezért is tud világhatalomként létezni. Matriális adottságait tekintve Európa is lehetne világhatalom, e szerep betöltésében azonban akadályozza őt egyfelől a belső egyetértés hiánya, másfelől pedig az az állandó konfúzió, amely Európát az egyetlenes emberivel való azonosulás felé húzza. A saját nemzettel való azonosulást ez nem zavarja, de amikor a szűkebb (nemzeti) közösségtől valami nagyobb felé kellene kilépni, akkor ez a nagyobb az európai fejekben többnyire nem Európa képében jelentkezik, hanem valamilyen homályosan felsejlő és földrajzilag lehatárolatlan „világszolidaritás” képében. Megsegíteni a szicíliai vagy a lengyel parasztot? Igen, de ne feledkezzünk meg a burundiról sem!...

II. KIS ÉS NAGY NEMZETEK

Ideje azonban, hogy az előadásom címében tett ígéretnek eleget téve végre Európa kis és nagy nemzeteiről is mondjak valamit.

Előadásom első részében azt próbáltam kimutatni, hogy egy (vagy több) nagyobb „egésszel” való azonosulás mechanizmusai minden emberben ott szunnyadnak, s ez természetesen az európai emberekre is vonatkozik. Ehhez csatlakozóan arra a nehézségre hívtam fel a figyelmet, amelyet Európának mint zárt egésznek a fogalmi megalkotása és az európaiak részéről való elfogadása képez. A hátralévő időben arra a kérdésre keresek választ, hogy ebből a szempontból nézve van-e különbség Európa kisebb és nagyobb nemzetei között.

Kezdjük a nagyobbakkal. A „nagyobb” itt nem a népesség létszámára utal, hanem a szóban forgó nemzeteknek a történelemben, illetőleg a jelenkori nemzetközi politikában játszott szerepére. Más szóval – minden további indokolás nélkül – itt a franciákról, a németekről és az angolokról lesz szó, szemben a többiekkel, akik hozzájuk mérten „kis” vagy „közepes” nemzeteknek minősíthetők.

Európa e három nagyobb nemzetével az első probléma az, hogy mindegyikük volt – ki-ki a maga idejében – Európa vezető hatalma (Anglia még ennél több is), s ebből kifolyóan csak nagyon nehezen tudják az európai történelmet úgy elképzelni, hogy az ne körülöttük forogjon. Magát az európai integrációt is jelentős részben azért fogadták el, mert úgy vélték, hogy önálló hatalmi befolyásuk visszaszorulását (Németország esetében: összeomlását) egy ilyenfajta összefogással, egy ilyen újfajta politikai konstrukcióval tudják majd a leghatékonyabban ellensúlyozni. Ennek megfelelően az Európai Unió a franciáknak elsősorban Franciaország meghosszabbítását, az angoloknak az angol befolyás kiterjesztését jelenti, a németeknek pedig azt a páratlan lehetőséget, hogy markáns nemzeti karakter és érdemleges saját diplomácia nélkül is megint fajsúlyos, de ugyanakkor félelmet nem keltő nemzetközi tényezővé váljanak. Vagy ahogy Zbigniew Brzezinski oly szellemes tömörséggel megfogalmazta: „Európával Franciaország a feltámadást, Németország a megváltást célozta meg...”¹⁰ Ehhez talán még annyit lehetne hozzátenni, hogy Anglia, a perfid Albion, miután szokása szerint előbb a kivárás taktikáját választotta, a jó pillanatban azután megragadta a kínálkozó opportunitást...

Egy bosszús brit miniszterelnök mondotta egyszer, hogy „amikor De Gaulle Európát mond, akkor Franciaországra gondol”. Azt hiszem, hogy annak, ahogyan az említett nagyobb nemzetek Európával azonosulnak, ez a mondás a legjobb paradigmája. Bővebben kifejtve ez azt jelenti, hogy Európát mindegyikük hallgatólag saját magával azonosítja, hogy eleve abból indul ki: Európának mint egésznek csak az lehet jó, ami nekik

(németeknek, franciáknak, angoloknak) is közvetlenül hasznos. Kompenzációk fejében kisebb engedmények természetesen tehetők, ezzel szemben éles, sőt merev elutasításra fog találni minden olyan unión belüli kezdeményezés, amely azt eredményezné, hogy Franciaország ezentúl kevésbé legyen francia, Anglia kevésbé legyen angol, Németország kevésbé legyen német, mint eddig volt. Ugyanezt másképp fogalmazva: francia szemmel nézve az ideális európai jövő képe az, hogy Európa a maga egészében egyfajta nagy Franciaországgá válik – s valami hasonló mondható el a németek és az angolok jövőképéről, ha talán a németek esetében egy csöppet kevésbé kategorikusan is.

Az európai alkotmány nyelvére lefordítva ez persze három különböző Európát eredményez, amelyeknek mindegyike másképp és másképp volna „egész”. A német Európa föderatív volna, mintegy a Német Szövetségi Köztársaság mintája szerint, amelyben az alkotórészek – a tagállamok – aránylag kevés szuverén hatalmat tartanának meg, minthogy állami kompetenciáik nagyobb részét átruháznák a szövetségi központra. Az angol Európa alapján véve szabadkereskedelmi övezet volna, amelyen belül mindenki megtarthatná saját törvényeit, szokásait, szabályozási elveit, mértékegységeit (pl. az unciát és az inch-et), s az uniónak nevezett egész inkább konzultációs központként, mint politikai egyesítésre és jogharmonizációra törekvő kormányzatként működne. (Az Európai Unió tényleges fejlődése ezen a szabadkereskedelmi ideálon persze már réges-rég túlhaladt, s őfelsége kormánya ezt kénytelen-kelletlen el is fogadta, de lelke mélyén soha nem nyugodott bele.) Lássuk végül a francia koncepciót. Az angoltól ez abban különbözik, hogy pozitíván igenli a bürokratikus jogharmonizációt csakúgy, mint a közös kasszából fedezett közpolitikai programokat, továbbá hogy célnak tekinti egy közös európai szubjektum megjelenését a világszínpadon. A némettől viszont abban különbözik, hogy a föderatívnak nevezett, de alapjában kormányközi alapon működő központra a tagállami szuverenitásnak csak egy igen-igen csekély részét kívánna átruházni: ezt nevezte el Chirac „nemzetállamok föderációjának”, ebben a szellemben irányítja a konvent munkáját Giscard, s ezt a felfogást öntötte kész alkotmányszövetség formájába Robert Badinter (ennek nagy vonalait Budapesten is bemutatta). Másképp, illetve rövidebben fogalmazva, a franciák szeme előtt tehát a jelenlegi status quo lebeg mint nec plus ultra ideál; az angolok, ha rajtuk múlna, egy ideális (bár soha nem létezett) tegnap Európáját valósítanák meg, kb. olyan intenzív kapcsolatrendszerrel, mint amely a brit Commonwealth országait jelenleg összeköti; a németek ezzel szemben egy kontinentális méretű tényleges föderáció irányába indulnának el, végső soron még azt is vállalva, hogy nemcsak a jó pénzüket olvasztják be egy mindenki más által rongálható közös valutába, hanem hogy előbb-utóbb az ország tartományai

is egy európai méretű és többnyelvű Bundesrepubliknak lesznek alárendelve. Egyedül a nagyobb nemzetek közül a németek – úgy tűnik – egy ilyen európai „egésszel” is képesek volnának azonosulni.

Most pedig nézzük, mi várható e vonatkozásban Európa kisebb nemzeteitől. Őket a nagyoktól nyilvánvalóan először is az különbözteti meg, hogy az „egész” alakítására nekik mindig sokkal kisebb befolyásuk lesz, mint amazoknak; hogy egyetlen pillanattal sem képzelhetik, hogy a jövő Európája az ő képükre és hasonlatosságukra formálódik majd ki. Ilyenformán az „egész” számukra mindig idegenebb lesz, mint a nagyok számára (ezt egyebek között az a tény is kifejezi, hogy az unió szervein belüli munkanyelvként csak a francia, a német és az angol jön számításba). A kicsik azonosulását továbbá az is nehezíti, hogy az unióban folyó vitákban, illetve a döntéshozatal pillanatában ténylegesen mindig valamelyik „nagy” álláspontjával, valamelyik „nagy” körül kialakuló többségi koalícióval kell azonosulni. Nincs kizárva persze, hogy a belső döntési struktúrák reformja révén a kisebb államok között létrejövő esetleges koalíciók a jelenleginél nagyobb súlyra tesznek szert, de ma még ez sem bizonyos. Ezt a kisebbségi tudatot csak részben ellensúlyozza az a megfontolás, hogy – ha jobban belegondolunk Európa múltjába – az utolsó fél évszázadi békés integrációnak nyilvánvalóan a törekény kicsik a legnagyobb nyertesei! Ők azok, akiknek mindenképpen szükségük van egy nagyobb hatalom védőpajzsára, illetve valami olyan szerződésrendszerre, amelyben a „nagyok” egymást fenntartják.

Hadd térjek vissza azonban egy pillanatra a nyelvi problémához. Az egészzel való azonosulás nehézségét szemléletesen példázta az elvben most már tagnak számító tizek képviselőinek bevonulása és első megszólalása az Európa-parlamentben. Csaknem mindegyikük tüntetően a saját nemzeti nyelvén szólalt meg, ezzel is jelezve, hogy ha politikailag integrálódik is, kulturális méltóságát azért nem adja fel. Ezt az unió egyébként nem is követeli, sőt éppen hogy a különösségek papírforma szerinti egyenlőségét szentesíti azzal, hogy annyi hivatalos nyelve van, ahányat államnyelvként használnak a tagállamok, legyenek azok kicsik vagy nagyok. 2004-re tehát, ha minden a jelenlegi foratókönyv szerint történik, az unió hivatalos nyelveinek száma a jelenlegi 11-ről 19-re fog növekedni (a tíz új tag ugyanis csak 8 új nyelvet hoz magával), ami melleleg szólva a tolmácsok munkapiacának hatalmas fellendülését ígéri, hiszen 19 hivatalos nyelv 342 tolmácsolási relációt teremt.¹¹ Ez az ára a nyelvek egyenlőségének, illetve annak a – lényegében konföderációs jellegű – együttműködési képletnek, amely kizárja a nyelvi uniformizálást, egyetlen kisebb nyelvet sem akar a nagyobbak oltárán feláldozni.

Az unió nyelvi problémája azonban az előbbi példa ellentétével is szemléltethető. Képzeljük el ugyanis, hogy egy magyar, lengyel, szlovén vagy észti politikus azzal az elhatározással lép be az unió valamelyik üléstermébe, hogy első megszólalásával is mindjárt az egészhez való tartozását demonstrálja. Melyik nyelvet választhatja akkor szűzbeszédéhez? Ha franciául szólal meg, eo ipso a francia Európa hívének színében mutatkozik be. Ha németül, akkor nolens-volens a német klánhoz tartozónak láttatja magát, mintegy felélesztve és piederstálra emelve a Mitteleuropa tradíciót. Marad hát az angol, amely – mint korunk máris győztes világnyelve – egyszermind semlegesebb, színtelenebb és szagtalanabb, mint a német vagy a francia. Ugyanakkor ez az a nyelv, amely valamennyi nagy európai kultúrnyelv közül a legkevésbé európai (mármint mai használata szerint). Más szóval abban a pillanatban, ahogy angolul szólalok meg, s legyen bár akcentusom cambridge-i, máris túlléptem Európa határain, s valami ennél globálisabbal azonosulok, valamivel, aminek súlypontja nyilvánvalóan nem a La Manche csatorna és a Boszporusz között helyezkedik el. Bajos dolog tehát a megszólalásomhoz választott nyelvvvel a tiszta európaiságot kifejezésre juttatni!

Ezzel együtt a kis nemzeteknek az európai egésszel való azonosulása azért könnyebb, mint a nagyoknak, mert hiszen a nemzetközi politika erővonalait és a globalizálódó világ gazdasági kényszerűségeit figyelembe véve annál jobbat, mint egy európai egész részévé válni, nem remélhetnek. Már az Európai Közösség kezdeti időszakában is megfigyelhető volt, hogy a kis országok (a nevezett korszakban a Benelux-országok) sokkal eltökéltebben voltak pro-európaiak, mint a nagyok; a népességileg nagyok közül csak Olaszország volt még ugyanilyen lelkesen európai, de részben talán ugyanabból az okból, vagyis hogy világpolitikailag ő sem nagyon rúghatott labdába...

Az Európai Közösség fokozatos kiszélesedésével jelentősen megnőtt a közösségben helyet foglaló kisállamok száma – az alapító hatok mellé felvett kilenc új tagállamból hetet sorolhatunk ezek közé –, s bár eleve azt lehetne gondolni, hogy az új tagok általában, s ezen belül a kisebbek különösen elkötelezett és lelkes támogatói az európaiságnak, a tapasztalat szerint ezek körében épp ellenkezőleg, erősebben jelentkeznek a közös intézményekkel szembeni bizalmatlanság, valamint a nemzeti önzésből táplálkozó euroszkepticizmus, mint az alapítók körében. A megállapítás persze csak akkor volna pontos, ha külön tárgyalnánk a politikai elitek Európa-beállítottságát és külön a szélesebb közvéleményt. Elég ezzel kapcsolatban arra emlékezni, hogy az ír választók első menetben elvetették a nizzai egyezményt, s hogy ezek után mekkora erőfeszítésébe került az ír politikusoknak – pártállásuktól szinte függetlenül –, hogy választóik többsége a második menetben igennel szavazzon. Ezzel

szemben Ausztriában a hivatalban lévő kormány és a köznép (illetve annak többsége) együtt haragudott meg az unióra, amiért az országukat a Haider-párt kormányba emelése miatt megleckéztette. E kiélezett helyzetben, ahol bizonyos értelemben Ausztria igazsága és a nagyobb Európa elvi álláspontja között kellett választani, az osztrák nép nagy többsége az elsővel azonosult, nem pedig a másodikkal.

A 2003-ban felvételükre váró új jelöltek – az egy Lengyelország kivételével – szintén kisállamok, sőt hat esetben (balti államok, Szlovénia, Málta és Ciprus) feltűnően kicsik. Hogy az unióba való felvételt valamennyien hön óhajtják, ez nem szorul bővebb bizonyításra. A bebocsátási óhaj mögött azonban elsősorban gazdasági várakozások állnak, másodsorban pedig stratégiai megfontolások, amelyek mélyén még egyfajta hiúság is dolgozik: „ismerje el végre a Nyugat, hogy mi is Európa integráns része vagyunk!” Nagy kérdés azonban, hogy e gyakorlatias megfontolásokon és e hiúsági szempontokon túl megvan-e a felvételre váró országok népében az európai „egésszel” való azonosulás készsége, pontosabban hogy milyen *mértékben* van meg ez a készség, s hogy milyen hatással lesznek rá az integrációval járó tényleges tapasztalatok. Nem hiszem, hogy az „eurobarométer” eddigi felméréseiből bármilyen – mégoly óvatos – következtetés is levonható volna erre vonatkozóan. Ahogy egy kitűnő brit társadalomtudós (Peter Wiles) egy ízben megjegyezte, „megalapozott jóslatokat tenni csak a múltra vonatkozóan lehet”.

Fejtegetésem végéhez közeledve most már lassan illendő volna válaszolni az előadás címében feltett kérdésre, s különösen az abban megbújó nagyságrendi problémára („mily mértékig?”). Az eddigiek alapján – s itt nem is annyira saját fejtegetéseimre, mint inkább a tények mindenki által látható alakulására célok – annyit máris megállapíthatunk, hogy az európai „egésszel” való teljes azonosulástól még sok fényévi távolságban vagyunk. Ennek oka nem az, hogy egy Európa méretű nemzet-, illetve államközösséggel nem lehet azonosulni: előadásom első fele pontosan azt próbálta argumentumokkal alátámasztani, hogy *lehet*. Az azonosulás alacsony fokának magyarázatát egyrészt az európai egész meghatározatlanságában – vagy, ha úgy tetszik, szervesileg adott többértelműségében – kell keresni, másrészt annak az inerciának az erejében, amely Európa lakosait – a kisebb nemzetek polgárait csakúgy, mint a nagyobbakét – saját szűkebb, nyelvi-kommunikációs közösségükhöz köti. Európa mint egységes politikai közösség – tehát az európai „nemzet” – akkor jöhetne létre, ha ezek a szűkebb, nemcsak nyelvileg, hanem a politikai határok által is szétszabdalt kommunikációs közössé-

gek valahogyan összeolvadnának, s egyetlen, mind politikai, mind kulturális értelemben megszakítatlan kommunikációs tereket képeznének. Megfogalmazásom e ponton habermasi, a valóságban azonban Európában minden komolyabb megfigyelő egyetért abban, hogy Európának közös intézményi és jogrendszere ugyan már van, de olyasmiről, mint „európai közvélemény” korántsem lehet beszélni. Még az Európai Parlamenten belül sem, amely pedig hivatása szerint erre kellene, hogy szolgáljon.

Ha meg akarjuk érteni, hogy miért várat magára e kommunikációs közösség kialakulása, akkor megint bizvást fordulhatunk Bibóhoz – s talán stílusos is, hogy a konklúzióban őhozzá térjünk vissza. „Az európai egyensúlyról és békéről” szóló fogalmazványában, a francia forradalom következményeiről szólva Bibó István arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzetnek, mint demokratikus közösségnek úgyszólván mindenütt sikerült maga felé fordítania azt az érzelmi melegséget, amely korábban a kisebb, szűkebb, helyi közösségeknek volt fenntartva.¹² Más tényezők mellett – amelyek között én első helyen az európai társadalmak szekularizációját említeném, s ennek következtében a vallásos érzelmek transzferálását a hús-vér „nemzetre” – innen eredeztethető a nacionalizmus hófoka és feszítő ereje. A nagy kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy ez a folyamat – mármint a nemzetalakulásra jellemző érzelmi transzfer – megismételhető-e? Van-e kilátás arra, hogy Európához, mint politikai nagycsaláddhoz ugyanolyan „meleg és közvetlen érzelmek” fűződjenek, mint valaha a nemzethez?

Erre a kérdésre nem tudok válaszolni, de nem titkolom, hogy kétségeim nagyok. Ez a feladvány ugyanis messze összetettebb, mint az, amelyet a kommunikációs tér fogalomvilága implikál. Olyan elemeket tartalmaz, amelyek kívül esnek a racionális politikum határain. Gondoljunk csak arra, hogy a nemzet szanktifikálását a XIX. században mindenütt a költők, a romantikus poézis mesterei végezték el. Az ő munkájuk révén lett a nemzet kitárt karú anya, akinek minden gyermeke egyformán kedves, s akinek védelmében ugyanúgy készek voltunk életünk feláldozására, mint anyánkért. A bökkenő, amellyel most szembeesünk, nem az, hogy még senki sem adta ki az „Európa anyái, egyesüljetek!” jelszót, hanem, hogy a XX. század végével olyan korszakba léptünk be, amely semmilyen jelszót nem tud már komolyan venni, s amelyben még az irányadó érdek mozgatóereje is inkább a nagyobbtól a kisebb felé fejlődik, mint megfordítva. Az európai átlagpolgár folyton arra gyanakszik, hogy az unió révén „valakik” őket fondorlatosan gyarmatosítani próbálják.

Végkövetkeztetésem tehát az, hogy mind a kisebb, mind a nagyobb nemzetek körében az európai „egésszel” való azonosulástól még messze vagyunk, s hogy az akadályok, amelyeken e

cél eléréséhez át kellene küzdenünk magunkat, legalább annyira teológiaiak és poétikaiak, mint nyelviak vagy a szó szoros értelmében vett politikaiak.

JEGYZETEK

¹ Kovács Gábor: „Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában”, *Regio*, 2002/3. 93–115.

² Bibó István, *Válogatott Tanulmányok* (Magvető, Budapest 1986), I. 614.

³ Uo. 604.

⁴ Shakespeare a *II. Richárdban* egy örökre száműzött angol nemes úr szájába a következő szavakat adja:

A szót, amit gyakorlok negyven éve,
Az édes angol szót feledjem el,
És nyelvem annyi legyen csak ezentúl,
Mint húrjapattant hárfa, hegedű,
Vagy drága hangszer, amely tokba rejtve,
Vagy hogyha nyitva, oly kezek között,
Melyek nem tudnak rajta játszani.
Bebörtönözted számba nyelvemet,
Hogy fogam s ajkam kettős rácsa közt
Az örökös értetlenség kopár
És lelketlen őrizetére bíz.
Óreg vagyok dajkáknak hízelegni
S az iskolapadból már rég kinőttem.
Ítéleted mi más? a néma vég,
Nyelvenemtől ellopja lélegzetét.

(Első felvonás, 3. szín. Somlyó György fordítása)

⁵ Norbert Elias: *A németekről* (Helikon, Budapest 2002), 5–6. és 19.

⁶ Benedict Anderson: *Imagined Communities* (London, 1983.) és Eric Hobsbawm: *The Invention of Tradition* (Cambridge, University Press, 1983.).

⁷ Kende Péter: „A köztársasági eszme egyetemessége”, in: Gombár Csaba, Volosin Hédi (szerk.): *Nem élhetek birodalom nélkül* (Helikon, Budapest, 2002), 111.

⁸ Lásd erről a francia Pierre Manent érdekes fejtegetéseit, in: Pierre Manent: *Politikai filozófia felnőtteknek* (Párizs, 2001, magyarra fordította Kende Péter, Osiris, Budapest, 2003.), különösen a 6. fejezetben.

⁹ Coudenhove-Calergi, az európai integráció e huszadik századi előfutára már 1923-ban azon tűnődött (*Páneurópa* c. nevezetes könyvében), hogy Európa földrajzi fogalma nem fedi le sem kulturálisan, sem politikailag Európa teljes fogalmát. Európa ugyanis „mindig több volt mint földrajzi egység”; Coudenhove-Calergi felfogása szerint leginkább „széles vonzáskörzetű civilizációként” írható le. (Idézi Szénási Éva in: *Európa-koncepciók a XX. század elején*, *Valóság*, 2001/1. 63.).

¹⁰ Zbigniew Brzezinski: *Le Grand Echiquier. L'Amérique et le reste du monde* (Paris, 1997, Fayard).

¹¹ A képlet $19 \times 18 = 342$, s ez nem osztható kettővel, hiszen mondjuk magyarból szlovákba nem ugyanaz a reláció, mint szlovákból magyarba.

¹² Bibó István, id. mű, 310.